

Умрихіна Л. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українознавства
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
E-mail: lvum77@ukr.net

ОНТОЛОГІЯ ІМПЕРАТИВА ЯК МОДАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ

У статті представлено компонентний склад семантики імператива, розкрито роль кожного з них у формуванні змісту імперативного висловлення, звернено увагу на сутнісний характер імператива, визначено специфіку провідних компонентів аналізованого модального значення, запропоновано дефініцію імператива як модального значення.

Ключові слова: імператив, модальність, ірреальність, каузативність, потенційність, волітивність, апелятивність, прескриптивність.

Потракування імператива в сучасному мовознавстві позначено численністю підходів до вивчення, термінологічними розбіжностями й неоднозначними інтерпретаціями. Описуючи семантику цього складного лінгвістичного явища, мовознавці неоднаково розглядають параметри його змістового наповнення, зважаючи на роль різних семантичних компонентів як головних факторів формування імперативного значення. Так, наприклад, Н. І. Поройкова до основних інтегральних семантичних ознак імператива відносить спонукальність, безпосереднє звернення до адресата й футурально-презентну перспективу [10, с. 26]. І. С. Андрєєва акцентує на важливості таких ознак семантичної структури імператива, як залежність мовця від адресата, його зацікавленість у дії і надання можливості вибору [1, с. 125–127]. Н. В. Перцов виокремлює компонент «сигналізація», що відображає безпосередній психологічний зв'язок між свідомістю мовця й повідомлюваним фактом, зважаючи на експресивність (або емоційність) як потужний фактор формування імператива. Дослідник посилається на висновки В. Граб'є про експресивність імператива: «Завдяки використанню імператива мовець досягає більшої експресивності повідомлення, виражає своє суб'єктивне» [8, с. 89]. О. Л. Даскалюк виокремлює в компонентній структурі семантики імператива адресованість, волевиявлення, спонукування, каузацію, потенційність, повинність/необхідність, бажаність [6, с. 87], які К. О. Бортун вважає прагматично синонімічними, об'єднуючи їх за критерієм «апелятивність» [4, с. 66]. О. О. Крашеніннікова говорить про елімінацію семи «бажаність» через несумісність із наявним у семантиці імператива компонентом «примусшення», проте існує й протилежна думка щодо віднесеності бажаності до загальної семи волевиявлення, на що звертає увагу В. П. Попова [9, с. 20]. М. Б. Бергельсон вводить поняття «комунікативний контроль», що слугує опертям для диференціювання різних модальних значень: оптатива та імператива [2, с. 15–16].

Відмінність поглядів на семантику імператива спричиняє проблему визначення його лінгвістичного статусу, віднесеності до певного рівня мовної організації, дефініції співвідносних понять і термінів, як-от: імперативні конструкції, імперативні речення, імперативні висловлення, імперативне значення. Тож актуальним є питання змістової специфіки імператива з огляду на значущість певних параметрів його семантичної структури у формуванні унікального лінгвістичного явища.

Мета статті – виявлення сутнісного характеру імператива як суб'єктивно-модального значення.

Імператив як лінгвістичне явище тісно пов'язаний із категорією модальності, оскільки репрезентує одне з її значень. Модальністю вважають функціонально-семантичну категорію, яка виражає відношення висловлення до дійсності, зокрема, суб'єктивну кваліфікацію повідомлюваного (І. Р. Вихованець, М. У. Каранська, К. Ф. Шульжук, В. М. Ярцева). Завдяки модальності в реченні відображено те, якою мірою суб'єктові ситуації властива та чи інша ознака. Серед різноманіття бутєвих ситуацій, здатних бути представленими в реченні, спостерігаємо ціле коло відношень предиката до дійсності різного ступеня достовірності. Так, поряд із реально відтвореними ситуаціями існують зафіксовані в реченні ситуації нереальні, такі як необхідні, вірогідні, бажані. Отже, маємо протидію двох планів у сфері модальності: реальності та ірреальності.

Як зазначає І. Р. Вихованець, «специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється у сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності» [5, с. 117]. Суб'єктивна модальність установлює тип відношень між модальним суб'єктом та пропозицією взагалі. Визначальною серед таких обов'язкових суб'єктивних значень є модальність речення, тобто «передаваний мовцем стосунок змісту речення до дійсності: характеристика повідомлюваного як реального або ірреального» [5, с. 117]. Їх єдність забезпечує своєрідність предикативного значення кожного окремого речення, що так само слугує його комунікативній функції, забезпечуючи процес мовних взаємин.

Виражаючи об'єктивне значення ірреальності, висловлення з імперативним модальним значенням передають абстраговані від реальної дійсності ситуації, представляючи їх ментальне допущення на заміну реальній дійсності. Модальним суб'єктом при цьому виступає мовець, який є джерелом оцінювання дійсного стану речей, розцінюючи певну ситуацію як необхідну й можливу. Додавання «суб'єктивного компонента» до відображуваного об'єктивного світу зумовлює перенесення картини реальності у віртуальну площину – у світ суб'єктивного сприйняття певної ситуації, яка на момент мовлення виявляється принципово можливою для здійснення. Позначені відносно більшою роллю суб'єктивного фактора, імперативні висловлення представляють не просто констатацію певної ірреальної ситуації, а відбивають інтенцію мовця щодо перетворення ірреальності в реальність. Через оголошення власного волевиявлення мовець намагається каузувати здійснення названої ситуації, інакше, спричиняє можливість перетворення одного стану речей на інший.

Апелюючи до конкретного адресата (потенційного діяча), суб'єкт волевиявлення розглядає його як такого, що здатний виконати названу дію й тим самим посприяти реалізації факту дійсності. Результатом прямого волевиявлення мовця, за його задумом, повинен стати збіг пропозиційного змісту його висловлення з реальністю. Використання імператива з метою спонукання адресата до виконання дії, названої у вжитому для регулювання його поведінки висловленні, по суті, вже орієнтовано на потенційність здійснюваного в близькій або далекій перспективі. Пропозиційний зміст імперативного висловлення й полягає в тому, що адресат виконає у майбутньому деяку дію. Отже, імперативні висловлення виражають ірреально-потенційне модальне значення, інакше, реальність в перспективі, або, за словами О. В. Бондарка, «реальність у перспективі» [11, с. 80].

Як зазначає Т. А. Нестеренко, ознака потенційності, що виходить за межі ірреальної модальності, відіграє суттєву роль у внутрішній структурі імперативної ситуації. На думку дослідниці, потенційність зосереджена в змісті імперативного волевиявлення: «імперативна ситуація має передумови перетворення поки що ірреального стану речей у такий, що, за задумом мовця, може чи повинен стати реальним унаслідок спричиненої мовцем (каузованої) дії», оскільки «зміст імперативного волевиявлення містить направленість на перехід певного ірреального становища в реальне», а «це передбачає, що в ситуації з погляду мовця існує можливість, необхідність чи бажаність такого перетворення» [7, с. 150].

Своєрідний поворот подій від ірреальності до реальності, що є помітною рисою змісту значної кількості модальних значень (на що звертає увагу Т. В. Шмельова [15, с. 86-87]), зокрема, імперативного, дозволяє мовознавцям говорити не про «чисту» ірреальність, а про динаміку переходу (дійсного або віртуального) від ірреальності до реальності [11, с. 77]. Визначення характеру імперативних висловлень як ірреально-потенційний означає, що каузована ситуація, представлена ними, теоретично здатна стати реальною в дійсності.

Визначальним семантичним компонентом імператива вважають волітивність – ознаку, пов'язану з волевиявленням мовця, що є певною мірою джерелом виникнення імперативного висловлення. Загалом, у витоках будь-якої мовленнєвої діяльності лежить мотив, який має емоційно-вольову природу. Людські волевиявлення – це феномен нашої мови й нашої мовної свідомості. Зовнішній світ у всіх його проявах залишається невичерпним джерелом бажань і прагнень особистості. Кожний мовний індивідуум як центральна фігура мовленнєвого спілкування, формуючи продукт власної психічної діяльності у вигляді фрагменту бажаної картини світу, регулює процес переходу інформації – від індивідуального світу почуттів і думок до зовнішнього – шляхом її ретрансляції через вербалізоване виявлення волі. Волевиявлення при цьому передбачає спрямовану мисленнєво-мовленнєву діяльність особистості, показниками активності якої є вольовий імпульс,

мотивація, прагнення, намір, вплив на поведінку адресата. Волевиявлення як обов'язковий компонент семантики імператива фіксує саме ситуацію вольового впливу з боку мовця на адресата мовлення.

Спрямування вольового впливу мовця – ініціатора перетворення фрагменту дійсності – на потенційного виконавця цього перетворення передбачає адресованість висловлення. За такої мовленнєвої інтеракції комунікативні ролі чітко розподілені. Мовець, або суб'єкт мовлення, виступає одночасно адресантом висловлення й каузатором перетворення дійсного стану речей на затребуваний. До того ж він є прескриптором, оскільки здійснює вплив на співрозмовника. За словами Л. А. Бірюліна, основна функція імператива полягає не в описі (дескрипції) певного стану справ, поведінки чи результатів цієї поведінки, а в розпорядженні цієї поведінки (прескрипції) [3, с. 28].

Адресат-співрозмовник або слухач, отримуючи мовленнєвий імпульс від адресанта, автоматично стає реципієнтом певної інформації, або акцептором, оскільки приймає її. Окрім того, він одночасно є суб'єктом потенційної дії, або потенційним агенсом, оскільки адресант покладає на нього роль виконавця названої ситуації.

Імператив, обумовлюючи ситуацію прямого спілкування, виявляє іманентну ознаку його семантики – апелятивність, що близька за змістом до адресованості, але не є абсолютно тотожною. Діалектика імператива полягає в його одночасній функційній співвіднесеності та взаємообумовленості: презентуючи конкретний зміст волевиявлення мовця, імператив разом із тим виконує роль мовленнєвого акту, спрямованого на виконання висловленого, що відбувається через процес безпосереднього звернення до адресата. Метою апельованого висловлення є спонукання до виконання дії, а очікувана мовцем реакція полягає в тому, щоб адресат виконав каузовану дію.

Важливим аспектом адресованості в імперативній ситуації є елемент активного впливу на співрозмовника (безвідносно до волі потенційного діяча). Очевидною видається авторитетність позиції мовця, зацікавленого в зміні перебігу подій, відносно до залежного статусу адресата. Відповідно до зауважень Л. А. Бірюліна, прескриптивний зміст імперативних висловлень визначається відношеннями в момент спонукання між двома особами, перша з яких зобов'язує іншу (не)виконати каузовану дію [3, с. 32]. Імперативні висловлення, виявляючи зобов'язувальний характер, тим самим спричиняють порушення кордонів незалежності слухача. Недарма загальновідомими є комунікативні обмеження щодо використання таких висловлень у представників окремих комунікативних культур, наприклад, у англійців, які цю форму спілкування розцінюють як зухвале вторгнення в особистий простір. За висновками дослідників, мовець, використовуючи імператив, первісно ставить себе вище за співбесідника, опускаючи його на більш низьку статусну позицію [16, с. 71-72].

М. Б. Бергельсон звертає увагу на комунікативний контроль в імперативній ситуації і на ступінь «авторитетності» мовця в очах адресата: «Чим вище авторитетність, тим повніше контроль і тим менше мовець зважає на свободу волі адресата, тим менше він сприймає її як окрему автономну особистість» [2, с. 15-16].

Істинна імперативність покликана сприяти здійсненню задуманого передусім в інтересах адресанта. Імператив не вказує на ступінь готовності потенційного виконавця до здійснення затребуваного, наказаного, не інформує про наявність у адресата бажання виконувати назване, про здатність, спроможність його до здійснення. Імператив сигналізує передусім про певне співвіднесення уявлюваної ситуації з такою, яка б могла задовольнити потреби відправника мовлення, а тому видається йому необхідною, потрібною, важливою, придатною до спонукання.

Отже, аналіз лінгвістичного феномену імператива, основу формування якого складають явища, первинно пов'язані з антропоцентричною категорією волі, дозволяє розглядати його як важливий засіб впливу на поведінку інших людей. Семантика імператива обумовлена його специфічним функційним призначенням, яке полягає у спонуканні до виконання дії. Основними конститuentами імперативної семантики можна вважати ірреальність, потенційність, волітивність, адресованість, апелятивність, каузативність, прескриптивність. Імператив – суб'єктивно-модальне значення, суттю якого є уявлювана, проте передбачувана (ірреально-потенційна) ситуація, на реалізації якої акцентує мовець (суб'єкт волевиявлення), каузуючи її засобом апельовання (безпосереднього звернення) до адресата (потенційного виконавця).

Аналіз семантичних відтінків основного імперативного значення та їх диференційних ознак з огляду на провідні фактори формування й вираження становить перспективу подальшого дослідження.

Список використаної літератури

1. Андреева И. С. К вопросу о функционировании форм повелительного наклонения в современном русском языке / И. С. Андреева // Функциональный анализ грамматических категорий. – Л. : ЛГПИ, 1973. – С. 123-137.
2. Бергельсон М. Б. Проблема контроля в побудительных высказываниях / М. Б. Бергельсон // Функционально-типологические аспекты анализа императива. Семантика и прагматика повелительных предложений / [ред. Л. А. Бирюлин, В. С. Храковский]. – М.-Л., 1990. – С. 13-18.
3. Бирюлин Л. А. Императивы в акте речи / Л. А. Бирюлин // Лингвистические исследования. Грамматические категории в разноразличных языках. – М. : Наука, 1985. – С. 28-36.
4. Бортун К. О. Статус і функційно-семантичні особливості імператива в граматичній системі української мови / К. О. Бортун // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2015. – № 1-2. – С. 46-52.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
6. Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Даскалюк Оксана Любомирівна. – Чернівці, 2006. – 206 с.
7. Нестеренко Т. А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад / Т. А. Нестеренко // Філологічні студії. – Вип. 13. – 2015. – С. 147-155.
8. Перцов Н. В. К проблеме инварианта грамматического значения (Императив в русском языке) / Н.В. Перцов // Вопросы языкознания. – 1998. – № 2. – С. 88-102.
9. Попова В. П. Средства выражения модального значения "волеизъявления" в английском и русском языках: сопоставительный аспект: дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Попова Валерия Петровна. – Краснодар, 2000. – 148 с.
10. Поройкова Н. И. К характеристике семантической структуры ситуации побуждения / Н. И. Поройкова // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания: Межвуз. сб. науч. тр. – Л., 1985. – С. 25-35.
11. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / [ред. А. В. Бондарко]. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
12. Типология императивных конструкций / [ред. Храковский В. С.]. – Санкт-Петербург : Наука, 1992. – 300 с.
13. Шевчук І. Л. Формально-граматична і функційно-семантична стратифікація імперативних конструкцій в українській мові XVI-XVIII ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Шевчук Інна Леонідівна. – Київ, 2005. – 205 с.
14. Швидка Н. В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Швидка Надія Валентинівна. – Слов'янськ, 1998. – 172 с.
15. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности / Т. В. Шмелева // Актуальные проблемы русского синтаксиса / [ред. К. В. Горшкова]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 78-101.
16. Cheepen C., Monaghan J. Spoken English: a practical guide / C. Cheepen, J. Monaghan. – L.; N. Y. : Pinter Publishers, 1990.

Умрихина Л. В. Онтология императива как субъективно-модального значения.

Аннотация

В статье представлен анализ семантической структуры императива, определена специфика его содержательного наполнения, обращено внимание на ведущие факторы формирования уникального модального значения, предложен взгляд на проблему толкования этого сложного лингвистического явления.

Ключевые слова: императив, модальность, ирреальность, потенциальность, каузативность, волеизъявление, апеллятивность, прескриптивность.

Umrykhina L. V. The ontology of the imperative as a subjective-modal meaning.

Summary

The great variety of approaches to the Imperative, the ambiguity of the interpretation of its semantics and numerous terminological differences determine the relevance of a detailed study on a component structure modal meaning of the Imperative, taking into account key factors of its formation.

The objective of the article is to identify the essential nature of the Imperative as a subjective-modal meaning.

The article presents an analysis of the semantic structure of the imperative, determines the specifics of its contents, focuses on the key factors in the formation of an unique modal meaning, and offers a new view on the problem of interpreting of this complex linguistic phenomenon.

The Imperative is a subjective-modal meaning, the essence of which is an imaginary, but a irreal-potential situation, on the realization of which the speaker (the volitive subject) emphasizes, causing it as a means of appealing (a direct appeal) to the addressee (a potential performer). The main structural components of the Imperative semantics, which define its specific character, can be considered: irreality, potentiality, volition, addressability, appeality, causality, prescriptivism.

The analysis of semantic nuances of the major imperative meaning and their distinctive features, considering key formation and expression factors, determines the perspective of our further research.

Key words: imperative, modality, irreality, causality, potentiality, volitionality, appeality.